

4. Гусаков А. Денежное обращение и кредит СССР / А. Гусаков, В. Лабазов, М. Свешников. – М.: Госфиниздат, 1960. – 304 с.
5. Муравьева Л.А. Золотой рубль С.Ю. Витте (О денежной реформе в России 1895 – 1898 гг.) / Л.А. Муравьева // Деньги и кредит. – 2003. – №3. – С. 67–74.
6. Атлас М.С. С.Ю. Витте о кредитной системе России / М.С. Атлас // Деньги и кредит. – 1999. – №9. – С. 70–73.
7. Мельникова А.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. / А.С. Мельникова, В.В. Узденников, И.С. Шиканова. – М.: ООО «Издательство Стрелец», 2000. – 224 с.
8. Дьячков А.Н. Монеты России и СССР. Определитель / А.Н. Дьячков, В.В. Узденников. – М.: Советская Россия, 1978. – 650 с.
9. Добкин Л.З. Рубль был устойчивой валютой / Л.З. Добкин // Деньги и кредит. – 1996. – №8. – С. 63–68.
10. Гай–Нижник П.П. Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.). Документи і матеріали / П.П. Гай–Нижник. – К., 2007. – 340 с.
11. Історія грошей і банківництва: [підручник] / [І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малік та ін.]; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.
12. Wojtowicz G., Wojtowicz A. Historia monetarna Polski. – Warszawa, Twigger, 2003. – 279 s.
13. Shwagrzyk J. A. PieniŃedz na ziemiach polskich X–XX w. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Zakład Narodowy imienia Ossolicznych Wydawnictwo Wrocław, 1973. – 360 s.
14. Kowalski M. Vademecum kolekcjonera monet i banknotów polskich. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Zakład Narodowy imienia Ossolicznych Wydawnictwo Wrocław, 1980. – 188 s.
15. Борисов С. М. Червонец – валюта нэпа / С. М. Борисов // Деньги и кредит. – 1992. – №1. – С. 15–29.
16. Мельникова А. Твердые деньги / А. Мельникова. – [изд. 2-е, доп.] – М.: Политиздат, 1973. – 72 с.
17. Навой А. В. История формирования валютного курса рубля в СССР / А. В. Навой // Деньги и кредит. – 2005. – №1. – С. 54–61.

В.В. НЕБРАТ,
к.е.н., Інститут економіки та прогнозування НАН України

Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського

Статтю присвячено історико–теоретичному аналізу категорій «суспільне господарство» та «державні фінанси» в теорії народного добробуту І. Вернадського.

Ключові слова: суспільне господарство, державні фінанси, оподаткування, народний добробут, історія фінансової думки.

Статья посвящена историко–теоретическому анализу категорий «общественное хозяйство» и «государственные финансы» в теории народного благосостояния И. Вернадского.

Ключевые слова: общественное хозяйство, государственные финансы, налогообложение, народное благосостояние, история финансовой мысли.

The article is devoted the historical and theoretical analysis of categories public economy and state finances in the theory of folk welfare of I. Vernadsky's.

Keywords: public economy, state finances, taxation, folk welfare, history of financial idea.

Постановка проблеми. Початковий період становлення фінансової науки та розвитку політичної економії, аналіз якого представлений у працях Івана Васильовича Вернадського (1821–1884), становить значний інтерес з точки зору теоретичних і практичних засад вирішення однієї з

ключових проблем економіки та державного управління – співвідношення загальної користі, суспільного блага, народного добробуту, з одного боку, та приватного інтересу, індивідуальної вигоди, грошового багатства – з іншого. Сфера суспільного господарства і державних фінансів як об'єкт історико–економічного дослідження привертають особливу увагу, позаяк вони, по–перше, виступають засобами задоволення певних суспільних потреб; по–друге, слугують засобами реалізації влади; по–третє, взаємодіють зі сферою приватнопідприємницької діяльності та підпорядковуються загальним законам економічної вигоди.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Протягом тривалого часу ім'я та праці І. Вернадського перебували поза межами активного наукового обігу. Ситуація децю змінилася після здобуття Україною державної незалежності та розгортання досліджень національної економічної спадщини. Зокрема, розділи монографічних робіт І.–С. Коропецького, С.М. Злупка, Ю.В. Ущаповського, окремі параграфи навчальних видань з історії української економічної думки Л.Я. Корнійчук і В.Д. Базилевича сприяли поверненню імені відомого вченого–економіста до сучасного освітнього та інтелектуального простору. Вагомим внеском у справу вивчення та освоєння його наукового доробку стало видання «І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної

думки в Україні» [4]. Разом із тим проблемне осмислення та концептуальне узагальнення праць ученого з питань історії науки, формування ринкової парадигми державного управління та народного господарства, розробки базових категорій політичної економії, теоретичного обґрунтування фінансових та аграрних реформ усе ще попереду і становлять важливе завдання української історико-економічної науки.

Метою статті є узагальнення історико-теоретичного аналізу категорій суспільного господарства та державних фінансів у науковій спадщині І. Вернадського – видатного вченого та державного діяча, основоположника теорії потреб, одного з найвідоміших професорів Київського університету, які формували ліберальну традицію у вітчизняній економічній науці.

Виклад основного матеріалу. У працях І. Вернадського серед численних визначень предмету вивчення та місця політичної економії в системі людського знання та практичної діяльності привертають увагу ті, що вказують на необхідність забезпечення народного добробуту. Вчений зауважив, що політична економія характеризується дуалізмом досліджуваного предмету, а відтак – суперечністю змісту: одна сторона виявляється у началах її теорії, а друга – в її практичній спрямованості. Предметом теорії політичної економії слугує цінність, а предметом практики – народний добробут. Насправді, зазначав І. Вернадський, кожен із цих предметів повинен мати свою окрему теорію і має свій окремий практичний зміст. Збільшення цінностей зовсім не обов'язково забезпечує зростання народного добробуту, під яким він розуміє рівновагу між потребами і споживанням [1, с. 21]. Варто уточнити, що категорію «споживання» вчений трактує в широкому розумінні, що цілком відповідає загальній гуманістичній спрямованості його вчення: споживанням І. Вернадський називає задоволення потреб.

Предметом науки про добробут є задоволення потреб: кожна річ сприймається нею не як цінність, а як корисність (придатність). Під придатністю І. Вернадський розуміє властивість речі задовольняти наші потреби, тобто корисність або споживну вартість блага. За цінністю блага різняться кількісно, натомість за їхньою придатністю – якісно. Індивід, про якого не турбується наука цінностей, – вказував учений, – знаходиться в теорії добробуту на першому плані; тут розглядаються його інтереси і береться до уваги його діяльність, його розвиток. Споживання та розподіл цінностей дістають тут величезного значення, але розглядаються не у відношенні до подальшого виробництва, а в аспекті безпосереднього впливу на побут людини.

Для задоволення потреб суттєве значення мають суспільне господарство та державні фінанси, адже державне господарство є спільним, асоційованим господарством громадян, свого роду економічним союзом. Разом із тим вчений визначив, що «сфера державно-суспільних відносин має, по суті, свої особливі закони і розвивається на інших засадах, аніж начала сімейні» [1, с. 11]. Завдання економічної

науки, на думку І. Вернадського, якраз і полягає в тому, щоб визначити механізм поєднання індивідуальних і колективних інтересів, приватної та державної діяльності в сфері задоволення потреб. Подвійність і суперечливий характер тогочасної економічної науки вчений вбачав у прагненні, з одного боку, «проникнути в природу цінності», з іншого – «влаштувати добробут державний» [1, с. 22].

Одним із ключових питань для вченого є «питання про ступінь участі, яку має брати суспільна влада в економічних відносинах індивідів, які живуть у державі, про ступінь обмеження приватного суперництва тощо» [1, с. 6]. До того як почала політична економія були усвідомлені, законодавство у справах економічних, як пише І. Вернадський, йшло ніби навпомацки, «...суспільна влада, ця найвища хранителька священних інтересів суспільства, постійно входила в конфлікт із індивідуальною волею» [1, с. 1]. Саме невирішеність означеної проблеми була однією з причин звернення вченого до історії італійської економічної літератури XVIII ст., яку він розглядав з позиції поділу на позитивний і негативний напрям. Критерієм такого поділу було трактування місця держави та ролі економічної політики в розвитку господарства. За співвідношенням із принципами вільної конкуренції та державного втручання в економіку І. Вернадський зарахував «економічні поняття стародавніх, меркантилізм, протекціонізм і соціалізм» до позитивного напрямку, а фізіократів і школу Адама Сміта – до негативного. Така класифікація була розвинута й доповнена у подальших працях ученого, зокрема у «Нарисах історії політичної економії» [2, с. 1–2].

Аналізуючи теоретичний зміст і практичне значення політики меркантилізму в праці «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX ст.», І. Вернадський прийшов до висновку, що вчення меркантилістів заповідало вченому світу лише одну ідею – ідею соціальної організації, державного влаштування, свідомого упорядкування господарського життя. Хоча ця ідея, за висловом ученого, була заглушена переможними вигуками промислової школи з її прагненням до економічної свободи, проте вона ще не вповні придушена [1, с. 25]. Тим самим Вернадський вказав на історичне значення меркантилізму, який виявив можливість і необхідність економічної політики як свідомої та доцільної діяльності держави. Вперше держава розглядалася як самостійний економічний суб'єкт, що має певну мету і відповідні засоби її досягнення. Хоча нерозвиненість наукової думки, її обмеженість традицією «ціннісного» мислення призвела до теоретичних помилок і практичної неспроможності (в тому сенсі, що накопичення цінностей не забезпечило загального достатку), проте побічний продукт політики меркантилізму – підтримка державою промисловості – виявився корисним якраз для підвищення народного добробуту.

Загалом, критично оцінюючи теоретичну складову вчення меркантилістів, І. Вернадський відзначає А. Серра за спробу глибше проникнути в природу багатства і звертає увагу на поняття добробуту в системі поглядів італійського вченого:

основою добробуту він уважав «політичні установи народу», щоправда для успіхів торгівлі вимагав «установ ліберальних»; важливою умовою процвітання держави називав постійність законів; наголошував, що «там не може бути благоденства, де кожний новий король видає нові закони» [1, с. 34]. Таким чином у пошуках джерел багатства представник школи меркантилізму, за оцінкою Вернадського, вірно вказав головну умову досягнення добробуту, що полягає у поєднанні економічних і політичних інститутів, гармонійному взаємодоповненні приватного і суспільного господарства.

Важливе місце в економічній політиці займають державні фінанси, адже саме вони слугують матеріальною основою та головним важелем впливу на розвиток господарства. Тому, розглядаючи погляди італійських учених, І. Вернадський особливого значення надавав еволюції поглядів на податки та збори. Так, аналізуючи теоретичний доробок А. Борджіа, він зауважив, що найціннішими є його міркування щодо різних видів податей. «Першою та головною умовою податі він (Борджіа – В.Н.) вважає її визначеність стосовно предмету, на який вона падає. <...> Визначаючи доцільність десятинного збору, він особливо критикував два види податі, а саме: податок на предмети рухомі та подушну податі. Слід визнати, що так як промисловість є природно головним джерелом могутності і щастя держави, то не слід чіпати його, щоб воно не вичерпалося» [1, с. 40]. І. Вернадський позитивно оцінює міркування А. Борджіа про переваги непрямих податків: «Непрямі податки, наприклад митний збір, він (Борджіа – В.Н.) визнає одним із кращих видів податку на тій підставі, що вони а) мають довільний характер, бо кожен може внести його стільки, скільки схоче; б) пропорційні споживанню; в) змінюються залежно від коливання цін на вироби; г) не вимагають для своєї сплати ані далекоглядності, ані заощаджень» [1, с. 40]. Натомість щодо системи відкупів, особливо у сфері митних зборів, щодо державних монополій як джерела наповнення казни, оцінка вченого була категорично негативною. Серед інших недоліків пануючого на той час «фінансового звичаю віддавання на відкуп цілої галузі державних доходів» [1, 38] І. Вернадський вказує відсутність публічності та безконтрольність у справі стягнення податей і зборів, що негативно впливає на рівень народного добробуту та ефективність суспільного господарства. Чималі вигоди для розвитку господарства та підвищення народного достатку може забезпечити вдале поєднання свободи торгівлі з державним контролем і управлінням.

Розмежовуючи меркантилізм як систему, що спрямована на збільшення грошового багатства, і протекціонізм як систему захисту від іноземного суперництва заради процвітання промисловості, І. Вернадський робить низку важливих узагальнень: по-перше, наголошує, що захист вітчизняного виробництва не тотожний всюдисущому «заступництву», коли уряд сам «заступає» приватне підприємництво; по-друге, вказує на різні цілі: меркантилізм сприяє збагаченню держави, тобто накопиченню в казні благородних металів, роз-

глядаючи розвиток промисловості лише як шлях, яким нагромадження може бути досягнуто; натомість протекціонізм розквіт промисловості вважає вираженням народного добробуту, який і має за мету; по-третє, визначає відмінність засобів: меркантилізм звертався до примусових дій, заборон тощо, прагнув міцності й твердості внутрішніх установ, на які дивилися як на єдиний засіб правильно вести господарство; протекціонізм заперечував користь усіх таких заходів і визнавав за достатне для розвитку промисловості захищати її від іноземного суперництва.

Дотримуючись запропонованої класифікації напрямів економічної теорії, вчений вважав протекціонізм спробою примирити позитивне і негативне начала [1, с. 46], коли участь держави в економічному житті набуває нових форм, які не пов'язані з підпорядкуванням праці володінню. Це було обумовлено тим, що капітал зміцнів і створив власну систему панування над працею, що не потребувала додаткових форм позаекономічного примусу. Разом із тим загострилася міжнародна боротьба, і це, на думку І. Вернадського, стало причиною протекціонізму як системи захисту від іноземного суперництва. Спробу примирення в теорії позитивних і негативних начал у питанні державного втручання в економіку вчений назвав «жалюгідною тінню відступаючого меркантилізму» [1, с. 47]. Головну проблему прихильників системи протекціонізму І. Вернадський вбачав у тому, що, відстоюючи свободу економічної діяльності та міжнародної торгівлі, вони на практиці виступали ревними захисниками і прибічниками обмежуючих заходів. Неузгодженість теорії з практичними діями становила «дитячу хворобу» ринкового господарства, що незабаром виявилось і в Російській імперії.

І. Вернадський наголошував, що добробут – категорія соціальна і не може бути досягнута в межах окремого індивідуального господарства. Мірою добробуту, вказував учений, не може бути кількість грошей, по-перше, тому, що вона не дорівнює кількості інших багатств, і, зрештою, не все підлягає грошовій оцінці, а по-друге, через те, що добробут залежить не тільки від кількості благ, а й від їхнього розподілу [1, с. 52]. І. Вернадський наголошував на ролі освіти, значенні поділу праці для збільшення продуктивності праці та загального добробуту. В «Проспекті політичної економії» (1852) вчений також підкреслював значення нематеріального капіталу та духовного виробництва у досягненні народного добробуту. Ця думка дістала своє продовження у праці «Про обмін і торгівлю» (1865), де автор, аналізуючи значення обміну, зазначав: «У суспільствах освічених маса послуг нематеріальних майже перевищує масу цінностей речових. У тому відношенні, отже, обмін аж ніяк не полягає тільки в торгівлі предметами. Для неї необхідні як послуги, які нам надаються, так і цінні предмети в широкому розумінні цього слова» [3, с. 8].

Розглядаючи теоретичну систему П. Веррі, І. Вернадський вказував на взаємозв'язок розвитку ринкових інститутів та інститутів громадянського суспільства. Народний добробут є наслідком розвитку промисловості й залежить від управління,

тобто від певних державно-економічних заходів. Успіх останніх визначається, по-перше, моральними цінностями і переконаннями народу; по-друге, поширенням спеціальної економічної освіти в народі; по-третє, безпекою осіб і майна. Очевидно, що всі названі складові становлять завдання суспільного господарства. Увага І. Вернадського до питань, що виходять за межі суто господарських відносин, засвідчує пошук ученим нових підходів до вирішення суспільно-економічних проблем та його власну позицію у світовій економічній науці.

Система фізіократів імпонувала Вернадському поєднанням засад лібералізму з соціально-правовим підходом до вирішення питань розвитку економіки та забезпечення народно-го добробуту. Він позитивно оцінював наукове кредо С.А. Бандіні, який, за висловом вченого, у зародковому вигляді сформулював головні положення фізіократії: «Трохи простих законів, свобода торгівлі та вивозу, податки, які падали б на зможного і шкодували б бідного працівника, – ось у кількох словах засоби, що могли б зменшити бідність країни і сприяти процвітанню землеробства» [1, с. 74]. На питаннях права І. Вернадський зупинявся окремо, наголошуючи, що ця сфера є суміжною з економічною наукою і має з нею узгоджуватися. Розглядаючи юридичний напрям фізіократичної школи, вчений зазначав, що в італійській літературі право власності тлумачиться як право вільного розпорядження, використання речі у процесі економічної діяльності, причому існує розмежування діяльності задля приватної вигоди і заради користі суспільства. Вигода – це характеристика діяльності з позицій цінності, а користь – з позицій добробуту.

Хоча І. Вернадський був прибічником ліберального напрямку економічної думки, його погляди виходять за межі теоретичної системи Адама Сміта. Економічні відносини були об'єктом уваги вченого не так у контексті проблематики багатства, як з позицій забезпечення народно-го добробуту. Теоретичні пошуки засобів збільшення цінності він вважав обмеженими, безперспективними. Значно більше І. Вернадського цікавила людина з її потребами та шляхи їх задоволення. Не цінність, а народний добробут є ключовою категорією в теоретичній системі поглядів вченого. Головним недоліком вчення промислової школи Вернадський вважав те, що «теорія добробуту в ньому надзвичайно незадовільна» [4, с. 467]. Причинами такого стану речей учений називає а) подвійність і різнохарактерність предмету дослідження, б) приймання дійсного за необхідне, в) відсутність позитивного елемента в прикладній частині науки, яка лише повторювала висновки фізіократії. Разом з тим, І. Вернадський наголошує на високому науковому рівні розробки практичних проблем. Заслугою школи Сміта вважає те, що «від фантастичних планів, від приватних суджень і мрій перейшли до точного, визначеного спостереження» завдяки якому наука стає «вищим розумним суддею и законопородницею у справі суспільних явищ» [1, с. 90]. Узагальнюючи та оцінюючи внесок окремих напрямів економічної науки у ро-

звиток теорії народно-го добробуту, І. Вернадський стверджує, що меркантилісти вказали роль держави як суб'єкта суспільного господарства, а промислова школа – значення економічної науки як основи урядових дій.

Учений обґрунтовує розмежуванням понять «багатство» і «добробут». Вказуючи, що представники промислової школи загалом мало цікавилися питаннями забезпечення потреб більшості населення, розробляючи переважно проблематику, пов'язану з досягненням приватної вигоди банкірів і промисловців, І. Вернадський наголошував, що сам достаток грошей і навіть розвиток виробництва у країні ще не свідчить про істинний добробут, який обумовлюється не лише продуктивністю, а також і розподілом виробленого. Вчений зазначав, що питання відмінності добробуту та продуктивності країни має «велику ціну в науці». Порядок стягнення податків, ясність законів, швидкість і справедливість судочинства мають не менше значення для досягнення народно-го добробуту, ніж виробництво, правильний грошовий обіг і кредит [1, с. 98]. Якщо ці умови не виконуються, держава прямує до занепаду. Принагідно І. Вернадський робить цікаве зауваження: першою ознакою занепаду він вважає появу надмірної, показової розкоші, адже розкіш – результат несправедливості в розподілі та недоцільності у виробництві.

Висновки

Свободу економічної діяльності І. Вернадський вважав головною умовою успішного виробництва, яке, своєю чергою, є основою народно-го добробуту. Разом із тим для забезпечення добробуту вчений визнавав доцільним і необхідним державне втручання в економічну діяльність. Сфера державно-суспільних відносин, за І. Вернадським, має свої специфічні закони і розвивається на особливих засадах. Для досягнення добробуту необхідне органічне поєднання економічних і політичних інститутів, приватного і суспільного господарства, свободи економічної діяльності та її законодавчого регулювання. Державні фінанси мають забезпечувати умови для розвитку промисловості й торгівлі, не обмежуючи їх, і сприяти задоволенню суспільних потреб.

Література

1. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об итальянской политической литературе до начала XIX века / И.В. Вернадский. – М., 1849. – 122 с.
2. Вернадский И. Очерк истории политической экономии / И. Вернадский – СПб., 1858. – 230 с.
3. Вернадский И. О мене и торговле (о протективной системе и дифференциальных пошлинах в России) / И. Вернадский – СПб., 1865. – 175 с.
4. Вернадський І. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2009. – 862, [2] с., [12] с. іл. – (Славетні постаті).